

Мирјана Маринковић

**СРБИЈА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА У
ИСТОРИЈИ ЧУДНОВАТИХ ДОГАЂАЈА У БЕОГРАДУ И
СРБИЈИ РАШИДА БЕОГРАЂАНИНА И МЕМОАРУ
ИБРАХИМА МАНСУР-ЕФЕНДИЈЕ**

САЖЕТАК: У раду је реч о занимљивим мемоарским запажањима Београђанина турске националности Рашид-бега и мемоара Ибрахима Мансур-ефендије, који су пратили збивања у Србији у време владавине кнезова Милоша и Михајла Обреновића, као и у време Уставобранитеља, и дали сликовито сведочанство о постепеном ослобађању Србије испод турске власти и управе и то онако како се то рефлектовало у свести самих Турака који не скривају свој жал због свега тога.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Рашид-бег, Ибрахим Мансур-ефендија, Турци, Срби, Београд, Кнез Милош, Кнез Михајло, Уставобранитељи

У осврту на упадљиво недовољну истраженост турских извора за историју Турског царства и балканских народа XIX века Барбара Јелавић је закључила да је готово немогуће пронаћи релевантан историјски извор или рад на турском језику који би ближе одсликао турско виђење сложених и испреплетених процеса који су захватили како само Царство, тако и хришћанске народе и њихове државне заједнице.

Са истим проблемом сусрели смо се у трагању за аутентичним мемоарским записима савременика који би, са тачке гледишта правних али не и фактичких господара у Србији после Првог и Другог устанка, пружили перцепцију догађаја наше новије историје. Најбољи извор те врсте пронашли смо у Рашид-беговој *Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији* штампаној 1874. године у Цариграду¹, а 20 година касније, захваљујући Стојану Новаковићу и Димитрију Чохаџићу, и у Београду². Успомене на Босну и Србију из 1813. и 1814. године оставио је Ибрахим Мансур-ефендија³, штампане 1827. године у Паризу под насловом *Мé-*

¹ Под насловом *Tarih-i vak'a-i hayretmümay-i Belgrad* штампана је у Цариграду 1874. године у штампарији Татијуса Дивитчијана.

² Рашид-бега, *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, Споменик Српске краљевске академије, XXIII, Београд 1894.

³ Правилно је Мансур, а не Манзур, како стоји у преводу са француског језика Стојана Новаковића: *Из Мемоара Ибрахим-Мансур-ефендије о неким догађајима у Босни и у Ср-*

moires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le Gouvernement d'Ali-pacha par Ibrahim Manzur-effendi, Commandant du Genie, au Service de se Vizir. Године 1893. Стојан Новаковић је објавио део *Мемоара* Ибрахима Мансур-ефендије у преводу са француског као допринос објективнијем сагледавању историје српског народа. Превод Рашид-бегове *Историје* из пера Димитрија Чохаџића је до те мере рафиниран, течан и потпуно у духу српског језика да сам по себи пре наводи на мисао да ју је писао сам Чохаџић него да је у питању његово преводилачко дело.

Рашид Београђанин био је један од малобројних образованих Турака у Србији који „није био од имућних људи, али [да] је живео господски, боље од свију београдских Турака”⁴. На жалост, немогуће је са сигурношћу рећи да ли је припадао османлијској или потурченој словенској породици⁵. Порекло Мансур-ефендије познато је из његовог дела. Реч је о Французу, пустилову, војнику који је два пута примао ислам и који се током 1813. и 1814. године, ношен немирном и живом природом, обрео у Босни и у Београду. Иако се његов *Мемоар* само једним делом односи на боравак у Босни и Србији, значајан је због чињенице да је ефендија био један од ближих пријатеља Сулејман-паше Скопљака и његових синова, непосредних учесника у гушењу Првог српског устанка. Рашид-бег, као један од „одличних Турака Београђана” и „први уз пашу”, имао је добар увид у збивања у Србији и у непосредној околини београдског паше, те је као очевидац и учесник био у прилици да напише ванредно занимљиву историју догађаја који су из његове перспективе морали изгледати у најмању руку „чудновато”. Рашид-бегова историја је драгоцен историјски извор не само зато што представља својеврсно турско огледало српског државног узрастања, него и праву слику пропадања и нестајања Турака из Србије чију је несрећну судбину доживео и сам писац. Рашид-бег је у Београду живео све до 1862, односно 1867. године. Умро је после 1882. године у Цариграду⁶.

Рашид Београђанин писао је историју као губитник. Готово све што је забележио и готово сви утисци које је изнео натопљени су горчином и жалом за изгубљеним. Као Турчин, Србима и њиховим вођама није могао бити наклоњен. Ипак, гајио је извесне симпатије према уставобранитељима и кнезу Александру Карађорђевићу. На турској страни, оштро је осуђивао неморал, корумпираност и неспремност на жртву ради државних интереса. Сам је био одан и предан царски чиновник који лични интерес никада није претпоставио општем. Његова историја јединствен је пример у писању османске историографије⁷, а написана је у форми

бији из 1813. и 1814. године. Приложио Стојан Новаковић, Споменик СКА, XXII, Београд 1893, 45—54.

⁴ Рашид бегеја, *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, VI.

⁵ *Ист.*

⁶ *Ист.*, VII—VIII.

⁷ Rhoads Murphey, *The City of Belgrade in the Early Years of Serbian Self-Rule and Dual Administration with the Ottomans: Vignettes from Rashid's History Illuminating the Transformation of a Muslim Metropolis of the Balkans*, Habsburgisch-osmanische Beziehungen, СЕРО Colloque, Wien, 26—30. September 1983, Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien 1985, 281—293.

дијалога између двојице браће, Накил-бега и Акил-бега, од којих последњи дуго није живео у Београду, те је из братовог казивања сазнавао шта се све у Србији догађало од времена када ју је напустио 1825. године.

Поред субјективности, највећи недостатак његове историје су нетачности и непрецизности. Према његовом сазнању, Београд и Србију Турци су ослободили 1812, а не 1813. године. Милош Обреновић рођен је 1780. уместо 1783. године. Будући да је Рашид-бег историју писао по сећању, такве омашке му се не морају узети за зло. Стекли смо утисак да је књига настала у пишчевим позним годинама када су многи утисци избледели а сећања постала варљива. Тако, Рашид-бег Акерманску конвенцију из 1826. помиње пишући о 1815. години⁸.

Неуспеси турске војске у првим годинама Првог устанка лежали су, по Рашид-бегу, у томе што Турци у Србији нису добијали царску помоћ због дахијског убиства београдског везира Хаџи Мустафа-паше и побуне против централне власти⁹, као и Карађорђевог поткупљивања босанских Турака како не би купили војску на устанике. Карађорђе је, према казивању писца ове историје, на почетку устанка послао сарајевским првацима „приличну суму крменаца”¹⁰. Чак и да је овај податак тачан, не може се пренебрегнути чињеница да је морал босанске властеле и њихове војске био прилично пољуљан¹¹. Посебно тежак утисак из времена Првог устанка Рашид-бег је понео из српске опсаде и заузећа Београда новембра/децембра 1806. године. Пише да „Срби, држећи се политике, условно заробљеним грађанима изјавише нека сваки спокојно остане код своје куће, и како им оружје неће узимати, па почеше чак и тајин да им деле. На два три дана доцније, пошто разредише војску на важнијим тачкама, те варош потпуно заузеше и пошто пресекоше путеве к Аустрији и граду, противно споразуму, стадоше убијати виђеније и иоле способне људе. И то стање продужи се 18 дана.”¹²

Сведочења Мансур-ефендије говоре, напротив, о великој турској надмоћи и јунаштву босанских муслимана, што је и разумљиво пошто је учествовао у бојевима на самом крају Устанка 1813. године¹³. Умирена и покорена Србија остављала је стравичан утисак. „Имали смо обичај”, пише Мансур-ефендија, „кад год на ту страну излазимо да се склањамо с главнога пута, да би обишли ужасну слику неколико стотина мртвих телеса, обешених или на колац натакнутих, или на комаде исечених, којима останке пси глодаху”¹⁴. „Једва се, доиста, веровати може колико су много рогате марве и оваца имали Срби, и колико смо им ми поотима-

⁸ Рашид-беја, *Историја*, 2—4.

⁹ *Ист*, 13.

¹⁰ *Ист*, 10.

¹¹ Кемура Сејфудин Фехми, *Први српски устанак под Карађорђем*, Сарајево 1916, 222, 260, 262—263.

¹² Рашид-беја, *Историја*, 13—14.

¹³ „Спора нема да су Бошњаци најјуначнији међу свима турским поданицима”, Из *Мемоара Ибрахим-Мансур-ефендије*, 49.

¹⁴ *Ист*, 51.

ли. Путови по Босни крчали су од стоке и од робова из Србије што су у Босну терани”¹⁵.

Према Рашид-беговом казивању, Милош је наговорио Хаџи-Продана да подигне нову буну 1814, да би је потом угушио и искористио да учврсти пашино и султаново поверење¹⁶. Рашид-бег се није могао повољно изразити ни о режиму кнеза Милоша.

За време прве владе кнеза Милоша, Турци у Србији претрпели су највише штете. Гледајући на економско сиромашење и обесправљивање некада господарећег слоја, Рашид-бег је са тугом и носталгијом писао о господству и образовању турских намештеника. После сусрета Марашли Али-паше и аустријског цара забележио је да је „некад по турским благородним фамилијама било практичних школа за сваку науку, да је ваљија још из малена васпитан и да се посведневно забављао са државним пословима. Па и ако није био писмен, он је увек пратио практичне послове; путовао свуда по Турској и с многима се виђао и разговарао, а све му је то била школа”¹⁷.

Међу чуварима београдског града према којима је гајио највише мржње и које је кривио за пропаст турских интереса у Србији био је Хусејин-паша Гаванозоглу (1826—1833). И кнез Милош је знао да је паша „до крајности покварен човек”, те је помоћу великих сума новца почео радити што је год желео. „Рђавим својим радом”, пише Рашид-бег, „Хусејин-паша доведе Београд на ивицу пропасти и посеја семе, које уроди великим несрећама по турско царство и би узрок да руска политика постигне своју целу у Србији”¹⁸. Рашида су највише болеле неправичности око откупа турских имања, с обзиром на то да је хатишерифима из 1830. и 1833. Турцима било наређено да се иселе из Србије, изузев посада по утврђеним градовима. Грамзивост везира Хусејин-паше и алај-бега Халид-бега, главног кнежевог помоћника и доушника, донела је пропаст многим турским породицама. Халид-бег се није либио лоше процене дохотка од тимара и зеамета, чиме им је снизио реалну цену. Хусејин-паша је несрећним београдским Турцима којима су Срби силом заузимали имања хладно одговарао да причекају пуномоћнике са српске и турске стране који ће ствар извидети. Рашид-бег сведочи да су Турци у околини Београда били непрестано узнемиравани и онемогућавани у напасању стоке и у сечи дрва. „Српски судови ни једном Турчину, бар чуда ради, не пресудише парницу у његову корист”¹⁹.

Један од облика угњетавања Турака било је и подизање великих кућа са прозорима који гледају у турске авлије, услед чега Турци беху принуђени да своје куће продају Србима²⁰. Шеријатски закон, наиме, гарантовао је приватност авлије, а концепт законски утврђеног простора који

¹⁵ *Истѐо*, 50.

¹⁶ Рашид-беја, *Историја*, 3; Другачије приповеда Вук; Види: Вук Стеф. Караџић, *Историјски сѝси*. Приредио: Радван Самарџић, Београд 1969, 100.

¹⁷ Рашид-беја, *Историја*, 21.

¹⁸ *Истѐо*, 28, 36.

¹⁹ *Истѐо*, 37.

²⁰ *Истѐо*, 33—34.

је одвајао и штитио имовину муслимана од других био је од суштинског значаја за породични живот. Подизање звона на православној цркви у близини града није ишло лако, због чега је Милош Хусејин-пашу обдарио са 200.000 гроша²¹. Међутим, када је паша напуштао Београд 1833, приликом прегледа рачуна, кнез му је одбио ових 200.000 гроша из укупне суме српског дуга, на шта је Хусејин-паша могао само да уздахне „Ах, Срби”.

Занимљиво је Рашид-бегово тумачење појма „политика”. На питање због чега Халид-бег због својих интрига и издаје није протеран из службе ни за време потоњег везира Веџихи-паше (1833—1835), одговорио је: „Што се политике тиче, могу рећи, да ни државни чиновници ни грађани нису знали прави значај те речи. Мислили су, да политика значи то, да странцима ласкају, да с њима лепо живе, да раде онако, како су то обрели, и да држави и народу не нанесу какву штету. С тога су гледали, да Френцима (Европљанима) ласкају, да не би службу изгубили, или својој трговини штете нанели. На тај начин, они су значај те речи погрешно разумевали. Реч *йолишика* значи, да у рату можеш чинити преваре, а то ни Мухамед не брани, пошто барут и оружје увек не може у рату да помогне. Осем тога политика значи свака друга обмана, која се употреби да се државним пословима олакша, или да се за државу и народ нешто добије”²².

Међутим, нису ни сви Турци били лакоми на новац. Рашид-бег тврди да се Лебиб-ефендија, турски комесар који је требало да утврди границе Србије крајем 1830. године, није могао поткупити²³. Омер-ефендија, царински службеник, умро је с опоруком да је новац од мита на које су га други навели стављао у посебну торбу, с намером да то постаје државна својина²⁴. Јусуф Мухлис-паша није прихватио понуду кнеза Милоша да за изостављање одредбе Устава из 1838. о томе да кнез не може постављати нити збацивати чланове Савета прими 2000 кеса, или 1000 кеса да ту одредбу изостави у преводу²⁵. Према казивању Рашида Београђанина, неким Турцима се ни за шта на свету није напуштао Београд. У разговору са кнезом Милошем виђени београдски Турчин Хусејин-бег Јајић овако је говорио: „И ако је за сваког велика срећа да се из Београда исели пошто прими паре, јер је сваком добро познато, да је Београд одређен да буде позорница рата и да се излаже пламену, као што о томе једна стара пословица вели: Оном, који на опасном земљишту живи, имање ће се у пепео претворити; жена ће му остати удова, новац тантуз, он сам погинуће, а зеамети и тимари припашће држави — ја ипак, по мојој памети, не могу се из Београда иселити”²⁶.

²¹ *Истџо*, 33.

²² *Истџо*, 43.

²³ *Истџо*, 40.

²⁴ *Истџо*, 24.

²⁵ *Истџо*, 45. Међутим, Савет је султана обдарио са 10.000, а Јусуф-пашу са 3000 дуката. Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд, Београд 1897, 647; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830—1839*, Београд 1986, 183.

²⁶ *Истџо*, 30.

У Рашид-беговој историји има непрецизности и поједностављеног виђења ствари. Он тврди да је кнез Милош тражио дозволу за пут у Цариград 1835, иако је познато да је кнез Србију напустио на дуго инсистирање Порте²⁷. Енглески конзул у Београду, пуковник Лојд Џорџ Хоџес (1837—1839), ненајављен је посећивао Јусуфа Мухлис-пашу (1835—1839), који му није указивао почаст устајањем. Како се ово понављало, а Хоџес убрзо премештен из Београда у Александрију, за Рашид-бега је то био довољан разлог да закључи да „Порта [...] учини што треба те после кратког времена консула преместише. Услед тога и Милошева политика претрпе изванредан удар”²⁸. О крушевачким девојкама које су отели и потурчили браћа Осман и Селим-бег Френкоглу (Вренчевић) 1833. Рашид-бег је забележио да су се оне драговољно потурчиле и постале њихове жене, али да је кнез Милош жалбу девојачких породица искористио за нови спор са Портом. Нема, међутим, ни речи о територијалном проширењу Србије које је уследило непосредно после овог инцидента²⁹.

Као што није гајио симпатије према оцу, тако му се није свиђала ни политика сина, кнеза Михаила Обреновића. Рашид-бег пише да је Михаило почео самостално издавати законе и уводити их у живот без знања Порте³⁰. Иако је било допуштено да се у српским новинама пише само о унутрашњим стварима, млади кнез је увео потпуну слободу штампе у којој је нападана и Порта. Рашид-бег тврди да је кнез Михаило издао поверљиву наредбу о даљем откупу турских имања (што је забранио Јусуф Мухлис-паша), извиђању српско-турских парница пред српским судовима, пресуђивању у корист Срба, непоштовању Турака и београдског паше, једном речју — о малтретирању и злостављању турског становништва не би ли напустило Београд и друге градове³¹. Кнез Михаило је у чувару београдског града Мехмеду Хусреф-паши (1839—1840) имао огорченог непријатеља, пошто је паша чак пружио уточиште кнежевој опозицији³². Нови београдски паша, Мехмед Ђамил (1840—1842), био је давнашњи пријатељ куће Обреновића „још од оног доба, кад је Мехмед Ђамил као пуковник и царев ађутант, пратио кнеза Милоша на његову путу у Цариград и натраг”. Према Рашид-беговом казивању, његову двогодишњу управу обележило је стварање меџлиса од виђенијих београдских Турака ради извиђања парница, продаје и куповине имања. Мехмед Ђамил-паша је Турцима забранио да продају имања, мада тиме није пореметио односе са кнезом Михаилом³³. Злостављање Турака било је тако изражено, пише Рашид Београђанин, да су Турци Београђани поднели Порти жалбу која „беше написана таквим стилем и испуњена тако дирљивим изразима, да кад би је ма ко прочитао, морао би плака-

²⁷ *Истѐо*, 41. Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, Београд 1912, 511—543.

²⁸ *Истѐо*, 45. О енглеском конзулу у Србији, види: Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830—1839*, Београд 1986, 357—360.

²⁹ Упореди: Рашид-беја, *Историја*, 32; М. Гавриловић, *нав. дело*, 420—463.

³⁰ Рашид-беја, *Историја*, 49.

³¹ *Истѐо*, 51.

³² *Истѐо*, 54.

³³ *Истѐо*, 56.

ти”³⁴. Рашид-бег каже да је жалба тронула и самог султана који је због ње у Србију упутио нарочитог емисара Шекиб-ефендију ради упознавања са стањем и положајем турског становништва. Ово је пример колико је аутор *Историје чудновaйших догађаја* био оптерећен личним доживљајем ситуације. Шекиб-ефендија упућен је у Србију ради смиривања напетости насталих између кнеза Михаила и уставобранитељске опозиције³⁵, а тек потом због жалосног стања Турака у Србији.

Уставобранитељски режим се у многим својим елементима може сматрати туркофилским, нарочито у својим првим годинама. Рашид-бег је био наклоњен уставобранитељској ствари као и свакој идеји која би јачала турски суверенитет и утицај у Србији. Забележио је да су Срби и Турци за време кнеза Александра Карађорђевића почели живети у највећем пријатељству³⁶.

Рашид-бег у својој *Историји* себе нигде експлицитно не спомиње. Међутим, у многим приликама, присутно је лице „прво уз пашу”, са истим именом које се одликује високом моралношћу, чашћу, ревношћу у служби и оданостју држави. Мислимо да је то сам аутор, који, да није био непосредно укључен у збивања о којима пише, не би ни могао забележити такво мноштво података, личности и догађаја. Штавише, као особу снажног и чврстог карактера, кнез Александар га је понудио местом у српској администрацији. Рашид-бег је одговорио да „благодарећи Султану, нема потребе да се те дужности прими; ну, пошто не може ни да одбије жељу српског народа, понудио се да ту дужност бесплатно отпавља или и под платом, ако би се уставом увело и звање једног министра, којег би Порта постављала”³⁷. Клонио се интрига и сплетака које су, по његовом сведочењу, цветале у пашином конаку и око њега. Трудно се да разуме и оправда поједине поступке београдских паша тражећи у њима више циљеве. Тако је записао да је Черкес Хафиз-паша (1842—1845) за свога помоћника поставио Кучук-агу из Ужица, диван-ефендију и турског поузданика кнеза Милоша, зато „што је био софта и веома научен човек, па је мислио да он не може радити против своје државе, и знајући да су му српске ствари познате, надао се да ће се њиме користити”³⁸.

Рашид-бег је за своје време био човек широких политичких видика, премда понајпре марљив државни чиновник и одани поданик Царства. Хвалио је аустријског канцелара Метерниха због образовања Савета састављеног од образованих господских синова који „нису хтели плату да примају, него су ушли у службу да својој отаџбини послуже”. Њихова ревност била је толика да су сви сами спавали у собама у страху да у сну не открију државне тајне³⁹. У Рашид-бегово време говорило се да је ау-

³⁴ *Исто*, 61.

³⁵ Јован Милићевић, *Србија 1839—1868*, у: *Историја српског народа V-1*, Београд 1981, 258—260.

³⁶ Рашид-беја, *Историја*, 64.

³⁷ *Исто*, 67.

³⁸ *Исто*, 74.

³⁹ *Исто*, 57.

стријски генерал Хауер, изасланик за време кризе између кнеза Михаила и уставобранитељске опозиције 1842, био члан тога Савета⁴⁰.

Рашид-бегова *Историја чудновaйших дођађаја у Београду и Србији* за сада је једино аутентично сведочанство које је један Турчин из Србије оставио о своме времену. Гледано из његове перспективе, Србија је газећи и узурпирајући права Турака израстала у све моћнију и слободнију државу, док је Портино узмицање доносило само све веће патње и невоље обичном турском човеку. Можда је највећа вредност његовог дела у томе што се после његовог читања оновремени српско-турски односи морају схватити у свој својој комплексности, сложености и флуидности.

DAS SERBIEN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS IN DER
GESCHICHTE DER WUNDERSAMEN EREIGNISSE IN SERBIEN VON RAŠID
UND DEN MEMOIREN VON IBRAHIM MANSUR-EFENDIE

Mirjana Marinković

Zusammenfassung

Die Geschichte der wundersamen Ereignisse in Beograd und Serbien von Rašid-beg, einem der angesehenen Belgrader Türken und die *Memoiren* von Ibrahim Mansur-Efendie, dem zum Türken gewordenen Franzosen und Zeugen des Ersten serbischen Aufstands, gehören zu den wertvollen Memoirenschriften und Aufzeichnungen über Serbien der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.

Rašid-begs Geschichte bildet bisher die einzige von einem Vertreter der türkischen Behörde stammende Schrift über die Zustände und Verhältnisse innerhalb der serbischen Gesellschaft dieser Zeit. Die Schrift wurde 1874 in Konstantinopel in osmanischer Sprache veröffentlicht und wurde zwanzig Jahre später von Dimitrije Čohadžić ins Serbische übersetzt. Stojan Novaković schätzte diese Schrift sehr hoch ein; eigentlich wurde sie auf seine Anregung hin als ein bedeutendes und wertvolles Dokument aus dieser Zeit übersetzt und herausgebracht. Das Werk zeichnet sich durch eine interessante Form aus; es wurde in Form eines Dialogs zwischen zwei Brüdern geschrieben mit einer Menge von Details und Einzelheiten. Bestimmterweise bildet diese Schrift einen Spiegel des serbischen Staates und der serbischen Gesellschaft, indem die serbische Nationalemanzipation mit türkische Augen gesehen wurde.

Einen Teil der *Memoiren* von Ibrahim Mansur-Efendie hat Stojan Novaković aus dem Französischen übersetzt und 1893 veröffentlicht. Es handelt sich um die Erinnerungen eines Abenteurers an die Ereignisse aus dem Ersten serbischen Aufstand.

⁴⁰ *Истѳо*, 58.